

References:

1. Qazaq. Redaksia alqasy: Qasymjanov A. (bas redaktor), Närikbaev K., Säbdenov K., Sadyqov T., Qasabekov A., Alpysbaev Q. (jauapty hatşy) t.b. – Almaty: Bilim, 1994. – 176 bet. - kitap
2. Kekilbaiüly Ä. Alǵy söz //J. Äskerbekqyzy. Körkemdik öris. – Almaty: Taimas baspa üii, 2008. – 296 bet.- kitap
3. Äliaqbar Ä. Poezia men ğylymnyñ telqoñyry // J. Äskerbekqyzy. Ai-tamǵy. Öleñder. – Astana: Profi Media, 2014. – 240 bet.- kitap
4. Qondybai S. Arǵy qazaq mifologiasy. 4 kitap. Birinşi kitap. – Almaty: Daik -Pres, 2004. – 504 bet.- kitap
5. Seidimbek A. Qazaq älemi. Etnomädeni paiymdau. – Almaty, Sanat, 1997. – 464 bet.- kitap
6. Qara öleñ. Qūrastyrǵan Orazayn Asqar. – Almaty: Jalyn, 1997. 636 bet.- kitap
7. Afanasev A.N. Poeticheskie vozzrenia slavān na prirodu. – M., 1865-1969. T.1-3. - kitap
8. Marǵūlan Ä. Ejelǵı jyr, añyzdar. – Almaty: Jazuşy, 1985. – 368 bet. - kitap
9. Safo //Antichnaia lirika. Biblioteka vsemirnoi literatury (BVL). – M.: Hudoj. lit. 1968. T.4. 624 s.- kniga
10. Şekspir U. «Romeo i Julietta». Tragedia. PervodB.Pasternaka. – 1990. http://www.romeo-juliet-club.ru/shakespeare/romeojuliet_pasternak1.html.-elektronnyi resurs
11. Shelley P. B. The complete poetical works of Percy Bysshe Shelley. Boston – New York – Chicago – Dallas – San-Francisco: Houghton Mifflin Co., [1901]. 651 p.-kniga
12. Sapelkin A. Obraz Luny v romanticheskoi poezii: dve tendensii v ramkah odnogo janra //Vestnik Permskogo universiteta. - 2013, № 2 (22)- S.103-111.-kniga
13. Būqar. Ai, Abylai, Abylai. Jyr-t: olǵaular. – Almaty: Jalyn, 1992. – 94 bet.- kitap
14. Jūmabaev M. Şyǵarmalary. – Almaty: Jazuşy, 1989. – 448 bet.- kitap
15. Qūdaiberdiūly Ş. Eki tomdyq şyǵarmalar jinaǵy. T.1. Öleñder men dastandar. – Almaty: El-şejire, 2008. – 480 bet.- kitap
16. Maqataev M. Ūş tomdyq şyǵarmalar jinaǵy. T 3. Öleñder men poemalar.– Almaty: Jazuşy, 1993. – 344 bet.- kitap
17. Negimov S. Aqyn-jyraular poeziasynyñ beineliligi. – Almaty, 1999. – 280b. - kitap

МРНТИ 17.71.07

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.74>

Шегебаев А.,¹ Қырғызбаева А.,²
Халидуллаева Г.³

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ҚҰДАЛЫҚҚА ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫС - САЛТ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақтың құдалық салтына қатысты тұрмыс-салт өлеңдерінің этнографиялық табиғаты талданды. Адамзат баласының даму жолдарындағы отбасы мен некенің даму тарихына негізделген зерттеулер жүргізілді. Қазақ қоғамындағы отбасын құрудың әлеуметтік, қоғамдық мәні ашылып, неке құруға қатысты салт-дәстүрлердің пайда болуы мен даму сатыларына сәйкес, құдалықтың семантикасы жан-жақты, жүйелі түрде ашылды. Ежелгі заманнан күні бүгінге дейін жеткен құдалық рәсімдерінің халықтың тұрмыс-тіршілігімен өзектес жатқан қырлары қарастырылды. Қазақтың құда түсу салтындағы «қан шығару арқылы» құдаласып серттесу, «құйрық-бауыр тарту» секілді көнеден келе жатқан рәсімдердің мәні ашылып, жаушы жіберу, жасау беру, қалыңмал төлеу, өлі-тірі беру, ұрын келу сияқты әдет-жоралғылардың құдалықтағы орны мен орындалу тәртібі, мағынасы қарастырылды. Құдалыққа қатысты жасалатын әрбір ырымның танымдық, тағылымдық сипаты сараланды. Сонымен бірге бұл дәстүрлердің бүгінгі заманғы жаңғыру, өзгеру жағдайларын салыстыру, талдау нәтижесіндегі тұжырымдар түйінделді.

Түйін сөздер: неке, экзогамдық неке, урбандалу, шеге шапан, жаушы, анттасу

Shegebaev A.,¹ Kyrgyzbayeva A.,² Khalidullayeva G.³

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

ETHNOGRAPHIC BASIS OF KAZAKH RITUAL SONGS RELATING TO MATCHMAKING

Abstract

This article analyzes the ethnographic nature of ritual songs associated with the marriage customs of the Kazakh people. Studies have been conducted based on the history of the development of family and marriage on the paths of human development. In the Kazakh society, the social and social significance of creating a family is revealed, in accordance with the stages of the emergence and development of customs and traditions associated with marriage, the semantics of matchmaking is comprehensively and systematically disclosed. The single aspects of matchmaking with the life of the people from ancient times to the present day have been considered. The values of such ancient customs in the marriage ceremony of the Kazakh people were revealed, such as swearing “emitting blood”, treating the liver with fat tail fat, the significance, meaning and place of such ceremonies as, for example, sending a messenger, giving a dowry, paying a ransom to a bride, giving a gift to the house were examined the bride, the bridegroom's first visit to the bride's house in Swatovst. The cognitive and educational nature of each sign associated with the matchmaking was analyzed. At the same time, conclusions are summarized as a result of analysis, comparison of the conditions of change and modernization of these traditions.

Keywords: marriage, exogamous marriage, urbanization, shehe shapan, messenger, swear

Шегебаев А.,¹ Киргизбаева А.,² Халидуллаева Г.³

^{1,2,3}Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ОСНОВА КАЗАХСКИХ ОБРЯДОВЫХ ПЕСЕН, ОТНОСЯЩИХСЯ К СВАТОВСТВУ

Аннотация

В данной статье проанализирована этнографическая природа обрядовых песен, связанных с брачными обычаями казахского народа. Были проведены исследования, основанные на истории развития семьи и брака на путях развития человечества. В казахском обществе раскрыто социальное, общественное значение создания семьи, в соответствии с этапами возникновения и развития обычаев и традиций, связанных с бракосочетанием, всесторонне и систематически раскрыта семантика сватовства. Были рассмотрены единые аспекты сватовства с жизнью народа с древнейших времен до наших дней. Раскрывались значения таких древних обычаев в брачном обряде казахского народа как, давание клятвы «испуская кровь», угощение печенью с курдючным жиром, рассматривались значение, смысл и место таких обрядов как например, посылать гонца, давать приданое, уплачивать выкуп невесте, давать подарок в дом невесты, первое посещение женихом дома невесты в сватовстве. Анализировался познавательный и воспитательный характер каждой приметы связанного со сватовством. Вместе с тем, обобщены выводы в результате анализа, сопоставления условий изменения, современной модернизации этих традиций.

Ключевые слова: брак, экзогамский брак, урбанизация, шеге шапан, гонец, клясться

Кіріспе. Қазақ халқында ежелден бергі келе жатқан негізгі салт – «ұлын ұяға, қызын қияға қондыру» мақсаты болған. Өмірдің негізгі мәні – саналы ұрпақ өсіру, ата-баба дәстүрін жалғастыру деген қағида ұстанған халқымыздың этнографиялық деректері мен фольклорлық мұраларын жете зерделегенде, дүниеге сәбидің келуінен бастап, оның жұптасып өмір сүруі мен ұрпақ өсіруі, қоғамның, әлеуметтің белді мүшесі болу жағдайларын жан-жақты, алдын ала ойластырғанына көз жеткіземіз. Қыз баланы 13 жасында «балиғатқа» толды деп есептесе, ал осы жастағы ұл баланы «ержетті» деп есептеп, осы кезеңдердегі олардың табиғатындағы ерекшеліктерді байқап, жамандыққа

ұрынбай, оң жолда болуын отбасы мен қауым, ел болып қадағалаған. Бұл мұсылмандық шарттармен орайласып, халықтың өмір салтының негізгі заңдылықтары ретінде бертінге дейін өмір сүрген. Жасөспірім шағында үйлендірудің кейбір белгілері XIX ғасырға дейін сақталып келген. Әрине, бұл салт-дәстүрлердің өз заманындағы қоғамдық-әлеуметтік жағдайдарға байланысты құндылықтары жоғары болды. Алайда өмір өзгерісіне байланысты, қазақтың отбасылық өмір салты да түрленіске ұшырап, жастардың некелесу жасы ұзарды, құдалы-құдандалы болудың да мән-мағынасына өзгерістер енді. Алайда тұрмыс-салт жырларының көне замандардан келе жатқан формасы мен қызметін айқындау үшін дәстүрлі этнографиялық деректерді талдау – ғылымдағы аса маңызды мәселе. Қазақ халқының ежелденкүні бүгінге дейінгі үзілмей кележатқан қастерлі салттарының бірі – «жеті атаға толмай» қыз алыспау салты. Бұл – қазіргі кезеңде ғылыми тұрғыдан әлем ғалымдары тарапынан мойындалған, ізгілікке бағытталған дәстүр. Яғни ұлы ержеткен ата-ана алыстан қыз алу мақсатында ұлына жар боларлық қалыңдықтың ауылына хабар-ошар іздетеді. Жеті атаға толмай қыз алыспаудың ең үлкен маңызы – аталастық, яғни бауырластық дәстүрдің ұзақ уақыт беріктігін сақтап, туыстықты нығайтады. Сондықтан да өзара туыс болып саналатын адамдардың ұлы мен қызының көңіл қосуы осы мықты дәстүрді аяққа таптағандық болып, қатты жазаланған. Ал жеті атаға толғаннан кейінгі «сүйек жаңғырту» дәстүрін жасап, құдаласудың жөні бір басқа. Жалпы қазақтың құдалық салтында алдын ала ақылмен ойластырылған екі жастың болашағымен қатар, жалпы елдің әдебі мен ұяты қатар өрілген. Енді ғана тілі шыға бастаған сәбидің өзінің Жеті атасының тарихын білуі мен оның заңдылықтарын сақтауы дала тіршілігінің өмір сүру нормаларындағы аса маңызды фактордың бірі болған. Құдаласу – қазақта аса жауапты іс. Тіпті оның маңызын өзінің қызын беретін күйеу балаларынан да жоғары қойған. Сондықтан да халықта «Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық» дейтін мақал қалыптасып, оның мәні күні бүгінге дейін бағалы болып отыр. Көшпелі қазақ мәдениетіндегі құдалық алыс пен жақынның арасын жақындататын, бейтаныс адамдармен таныстырып, араластықты арттыратын да негізгі бір өмір сүру формасы ретінде бағалы. Халықтың «үйірі басқаны нөқта қосады, атасы басқаны неке қосады» және «ұлынды ұрымға, қызынды қырымға», «жер айырылса шым бітейді, ел айырылса қыз бітейді», «астың сәнін келтірген тұз әулие, елдің сәтін келтірген қыз әулие» дейтін мәтелдері осыны айғақтаса керек. Яғни қазақтың қызының ана, жар ретіндегі парызы ғана емес, оның тіршіліктегі, ел аралық мәртебесі де бала жасынан ойластырылған. Алыс елдермен құдаласу арқылы елдің шет-шекарасының тыныштығы бекіп, көршілес өзге ру-тайпалармен өзара жылы қарым-қатынаста өмір сүрудің бір кепілі ретінде қазақтың құдалық дәстүрі ерекше рөл атқарған.

Әдістеме. Эксперимент: қазіргі заманғы құдаласу салтындағы фольклордың этнографиялық қызметін айқындау мақсатында арнайы дайындалған сауалнама арқылы жастар, жасы үлкен кісілер мен маман фольклортанушылар және маман емес адамдар арасында эксперимент жүргізілді.

Информанттардың жалпы саны – 50, олардың жартысына жуығы фольклорлық әндердің халықтық сарынын бала жасынан құлағына сіңірген.

Информанттардың жас мөлшері – 16 жас пен 70 жас аралығы.

Эксперимент жүргізілген уақыт: 2018-2019 жылдар аралығы.

Эксперимент материалдары – қазіргі заманғы құдалық рәсімдері.

Эксперимент мақсаты – қазіргі заманның құдаласу салттарын зерттей отырып, ондағы фольклордың этнографиялық мағынасы мен қызметін ажырату арқылы дәстүрдің өткені мен жаңа заманғы ұлттық сипатын айқындау. Сол арқылы тәуелсіздік тұсындағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрдің, соның ішінде құдаласу рәсімдерінің қайта жаңғыруының сипаттарына көңіл бөлу, жаһандану процесіндегі түрлі дәстүрлер тоғысында халықтық дәстүрлерді жаңғырту арқылы үйлену салтының өзіндік бояуын байытып, жаңа арнаға бет бұру бағыттарының оң нәтижелерін саралап, кемшіліктерін анықтау.

Эксперимент тапсырмалары бірнеше бағытта жүргізілді:

1) ең алдымен, үйлену салтының тек құдалыққа қатысты ғұрыптық-салттық рәсімдері таңдап алынып, ондағы ежелгі және жаңа қабаттарды айқындау мақсатында, енді құдаласып отырған екі жақтың адамдарына және өзге де информаторларға сауал беріп, бүгінгі үйлену тойының этнографиялық сипатына барлау жасалды;

2) қазақтың құдаласу рәсіміндегі жауапкершілігі мен түрлі таным-түсініктері қат-қабат қарастырылды. Бұл тұрғыдан бұған дейінгі фольклордың этнографиялық сипатын, қарым-қатынасын зерделеген зерттеушілер пікірі басшылыққа алынды;

3) жаңа заманғы құдалық рәсімдерінің функцияларын анықтап, ондағы тағылымдық-тәрбиелік мазмұнның деңгейі сарапталды.

Информанттарға берілген тапсырмада теориялық тұжырымдарды ұсына отырып, салттық әндердің я болмаса орындалатын салттардың халық арасындағы сақталуымен қазіргі жасалу ерекшеліктеріне мән берілді. Ең алдымен, «жаушы», «өлі-тірі», «қалыңмал», «жасау» ұғымдарына қатысты информаторлардың өз нұсқаларын, ой-пікірлерін жазып алу зерттеу ұстанымдарына сәйкес жүргізілді.

Нәтижелер. Қазіргі заманғы құдаласу салтына қатысты рәсімдердің түбегейлі өзгерістері анықталды. Оның қоғамның тарихи өзгерісіне байланысты да және өзге халықтармен араласу аясындағы ауыс-түйіс формасын иеленгені байқалды. Әсіресе, кеңестік дәуірдегі орталықтандырылған жүйенің ұлттық құндылықтарды көмескілеу саясатының кесірінен қазақтың құдаласу салтының біршама өзгеріске ұшырағаны, мән-мағынасы көмескіленгені байқалды. Сондай-ақ тәуелсіздік жылдарындағы ұлттық рухтың қайта ояну дәуірінде бұрынғы салт-дәстүрлерді, соның ішінде құдаласу салтын жаңғырту, жаңарту процестері кең көрініс тапқандығы анықталды.

Осы уақытқа дейінгі кезеңде қазақ халқының құдалық салты жеке дара алып қарастырылмай, этнографиялық еңбектерде ғана ғылыми нысанға алынды. Алайда қазақ фольклортану ғылымының отбасылық салтқа қатысты мәселесін қарастырған ғалымдардың қай-қайсысы да құдалық мәселелері жайында мысалдар мен тұжырымдар түйіндеген. Олай болатын себебі: өткен ғасырдың ортасында орыс фольклортану ғылымының өзінде фольклордың синкреттілік табиғатын терең тексеріп, оның этнографиялық сипатына жан-жақты мән беру мәселесі көтерілген болатын. Мысалы, фольклордың этнографиялық сипаттарын үш түрлі ауқымда қарастырған К.В.Чистовтың (1., 121) пікірі осы мәселе жөніндегі алғашқы ғылыми тың тұжырымдардың бірі болды. Ғалымның пікірінше, фольклордың архаикалық сатысында бүкіл мәдениеттің ортақ тоғысуы басым болған. Яғни халықтың сөзі мен әрекеті қабысып, күнделікті өмір тіршілігімен ажырағысыз болып, көркемдік сипатынан гөрі қолданыстық мәні жоғары болған. Халықтың түрлі наным-сенімі, әні мен биі, музыкасы біртұтастықта түсініліп, бір бағытқа ғана қызмет еткен. Яғни бұл кезең (2, 220) термині бойынша ғылымда «алғашқы қауымдық синкретизм» деп аталады. Ал уақыт өте келе фольклордың екітүрлі бағытта – тәжірибелік әрі көркемдік қызмет атқаруы көрініс таба бастады. Яғни ғұрып пен салттың сөзі мен атқарылатын әрекеттері екіге жарылып, өз бағытындағы қызметтерін атқарады. Ал К.В.Чистовтың (1, 148) ажыратқан үшінші кезеңінде өнердің барлық сатылары мен түрлері қарқынды даму алып, олардың әрқайсысының өзіне ғана тән функциялары жіктеле бастайды. Мұны ғылымда «урбандалу» дәуірі деп атайды. Бұл тұстағы қазақтың қандай көне мәдениеті де өзінің ізін мүлде жоғалтпайды, негізін сақтап түрлене дамиды. Яғни салт-дәстүрлеге қатысты осы аталған фольклордың этнографиялық байланыстарын диохрондық тұрғыда қарастырған ғылыми тәжірибе негізгі бағыт болып саналады. Қазақтың тұрмыс-салт жырларын этнографиялық байланыстармен тығыз бірлікте алғаш рет жүйелі түрде зерттеген К.Матыжановтың «Қазақтың отбасы фолькоры» монографиясы осы бағытта жазылған.

Талқылау. Құдалық жайында пікірлер бірқатар фольклортанушылық еңбектерде тұжырымдалған. Ғалым М.Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» еңбегінде «айттыру» дәстүрін 3 түрге бөлген. Олар: «Белқұда» немесе «Ежеқабыл» бойынша ата-аналар балаларды дүниеге келмей тұрып атастырған. Екіншісі – «Бесік құда»: балаларды бесікте жатқанында-ақ атастырады. Үшіншісі – «Қарсы құда»: қызы, қарындасы бар кісілер бір-бірімен құда болуға серттеседі (3, 315).

Адам баласының ержетіп, қоғамның белді мүшесі болуының басты белгісі – оның өз алдына шаңырақ көтеріп, отау тігуі. Ол, ең алдымен, ұлының ержетіп, қызының бойжетіп, ел қатарлы үй болуын аңсаған ата-ананың қуанышы болса; екіншіден, өмірдің тізгінін өз қолына алып, жұрт қатарына қосылған жастардың орындалған мұраты; үшіншіден, іргесін кеңейтіп, тың күш қосып, жаңа шаңырақпен толыққан рудың, тайпаның (дәстүрлі қоғамда), халықтың, ұлттың, қала берді барша қоғамның қуанышы. «Тойдың өзі, тұтастай алғанда, ойын-сауықтық тұрғыдағы көңілашар шара ғана емес, ол – ғасырлар бойына сандаған ұрпақ санасының сарасынан өткен тарихи мәдени құндылық. Онда ислам дініне дейінгі көне наным-сенімдердің, дәстүрлі дүниетанымының нәрі сіңген, әлденеше қатпарлы рухани құндылықтар қоймасы бар. Сондықтан да той дегенді тек көңіл көтеру, ойын-сауық жасау, жастардың үйлену рәсімін атап өту ғана деп түсінуге болмайды. Әсіресе, дәстүрлі қоғамда бұл аса жоғары мәнге ие, сол дәуірдің бүкіл дүниетанымы мен дәстүрлі әдет-ғұрпына, салт-санасына лайық қалыптасқан күрделі ғұрыптық рәсімдер кешені болып табылады».

«Адам өміріндегі ең қызықты да, қуанышты, ұмытылмас белес – ол үйленіп, жеке отау тігуі. Ұрпақтардың үлгілі семья құруы, сол жастардың ата-аналары мен адамдарының ғана тілегі емес, қоғамдық қажеттілік. Семья – мемлекеттің іргетасы. Қоғамдағы әр семьяның босағасы берік, мерейі үстем болмай, мемлекеттің де мықты болуы мүмкін емес. Сондықтан «қоғамда қандай жағдайда жаңа үйленген жастар өнегелі отау бола алады?» деген сұрақты шешу үшін, алдымен өз еліміздің семья тарихына шолу жасап, бүгінгі күннің мақсат-мүддесі тұрғысынан қарау керек болады.

Үйлену салтының ең алғашқы бастауында құда түсу мен соған қатысты келісімдер тұрады. Соған байланысты одан кейінгі жиын-той мен атқарылатын салт-дәстүр, рәсімдердің кешені белгілі бір қалыптасқан жүйемен жүріп отырады. Құдалық мәселесінде ежелден бергі халықтың әлеуметтік тұрмыс жайындағы көзқарастары да сақталған. Жалпы құдалықтың қалыптасқан қағидалары бар десек те, болашақтағы қарым-қатынастардың тең дәрежеде болуын естен шығармаған халқымыз: «тең теңімен, тезек қабымен», «бай мен бай құда болса арасында жорға жүреді, кедей мен кедей құда болса арасында дорба жүреді, бай мен кедей құда болса арасында бір жорға зорға жүреді», – деп тұжырымдап, әр нәрсенің шама-шарқына қарай да құдалықты жоспарлаған. Жалпы этнографиялық еңбектерде қазақ құдалығының бірнеше түрі аталып, зерттелген. Тұрмыс-салт жырларының мәнін жете түсіну үшін біз олардың әрқайсысының өзіне тән сипаттарын ажырата білуіміз қажет.

Ең алдымен, «бел құда» болысудың мәні өзара жақын дос адамдардың болашақтағы балаларының да сондай байланыста болуын қалап, әлі дүниеге келмеген сәбилердің ұл мен қыз болып дүниеге келсе құда боламыз деп сөз байласуы арқылы бекітіледі. Ал егер екеуінен де бірыңғай ұл яқыз туылса достықтарын ары қарай жалғастырып, ата мен баланың достығының әрі қарай жалғасуы «қарғыбау» деп аталатын рәсім арқылы аталып өтілген.

Ал фольклорлық шығармаларда мол көрініс тапқан «бесік құданың» мағынасы: екі жақтың балалары бесікте жатқанда-ақ құдаласып, қалыңмал мөлшерін бекітіп, оны жігіт жақтың біртіндеп төлеп отыруына негізделген. Қазақ тұрмыс-тіршілігіндегі тағы бір құдалық түрі «қарсы құда» деп аталады. Бұлай деп негізінен өзара қыз берісіп, қызалысқан құдаларды атаса, кей жағдайда, қыз алатын жақ қыздың малын түгел төлей алмай қалған шағында өз жағынан бір қыз беру салтына қатысты да қолданылады.

Әрине, қазіргі қазақ қоғамында бұл аталған құдалық түрлерінің біразы салттан қалған деуге болады. Негізінен жастардың өзара сүйіспеншілігі басты қызмет атқарып, олардың ата-аналары сол ниетке сәйкес, бұрынғы құдалық дәстүрдің жөн-жоралғыларын жасасады.

Құдалық рәсімдерін атқарудағы маңызды фольклорлық мәтіндердің арасында баталардың мәні зор. Себебі әрбір айтылған тілек пен болашақ отбасының іргетасы ізгі тілек пен жақысылық, үміт күтумен өрнектеледі. Әрбір ас үстіндегі атқарылатын түрлі рәсімдер тұсындағы батаның өзіндік мақсаты мен қызметі бар. Осындай бата үлгілерінің бірі қазірде ел арасында сақталған. Мысалы, «құдалық той» алдындағы берілген батаның мәніне назар аударайық:

«Құда берсең, жолдасыңдай болсын,
Құдағи берсең, сырласыңдай болсын.
Ата-баба жолынан кім асын,
Құдалық мың жылға ұлассын.
Екі жастың бақытын берсін» (6, 114).

Дәстүрлі құдалық рәсіміндегі «жаушының» рөлі өте маңызды. Бұл жайында Н.И.Гродеков былай деп жазады: «Жаушы қыз әкесінің үйінде қонақ болып отырып: «Сізде аққу бар екен, бізде сұңқар бар екен» деп сөзді астарлап, тұспалдап бастайды. Ақыры екі жақ түсініскен соң жаушы үй иесінің құрметіне қарғыбау тағады. Ал, үй иесі оған я ат, я бір шапан жабады. Бұл шапан – шеге шапан деп аталады. Бұдан соң қыз әкесі кит киіп, сойыс жеп, құда түсіп кетсін деп бас құданың өзін шақырады» (4, 15). Сондықтан да оны таңдауға үлкен мән берілген. Ол сөзгешешен, ел мен жердің тарихын терең білетін, ел дәстүріне қанық және келін түсіретін әулетпенетене таныс адам болуы керек. Халқымыздың өмір тұрмысындағы құдалықтың әрбір сәті мен оған қатысты адамдардың өзінің сыртқы ішкі болмысынааса мән берілгендігін осы «жаушы» бейнесінен-ақ байқауға болады. Мәселен, басқажұртқақыз айттыра келген жаушы астына ерекше тұлпар мініп, салтанатты сипатта киінген, әрі шалбарының бір балағын етігінің ішіне салса, бір балағын сыртқа шығара салу арқылы өзінің кім екенінен хабардар еткен. Тікелей көздеген қыз үйіне түсіп, құтты қонақ ретінде төрін иеленген. Үй иесі де оны құрметтеп мал сойып, қонақасын беріп көңілін табуы тиіс болған. «Ас ішіліп болған соң ғана жаушы тұспалды түрде өзінің негізгі мақсатынашық айтпай, дәстүрлі сөз орамдарымен, емеурін, тұспал арқылы білдірген. Осы тұста жиірек қолданылатыны: «...Сізде бір лашын, бізде бір сұңқар

бар. Сол лашынды сұңқарыма ілдірейін деп едім» дейтін тіркестер. Егер қыздың әкесі жаушының сөзін қабыл алып, оған дәстүр бойынша «шеге шапан» жауып, тіпті кейде «шеге ат» деп аталатын ат мінгізіп, ризалықпен шығарып салған. Жаушының жігітаулына келіп, хабарын айтқанын атап өтіп, оған «бата аяқ» дейтін сый кәде жасайды. Ендігі жердежігіт жағында қарбалас басталып, құдалыққа бару жайында ақыл-кеңес жасалып, ондағы басқаратын адамдар өзінің әртүрлі туыстық мәртебесіне сай таңдалып, әсіресе, бас «құданы» таңдауға ерекше мән беріледі. Жалпы құда түсу тойына дайындықта әрбір адамға, әсіресе, «бас құдаға» ерекше мән беріліп, ел арасындағы беделді, өнерлі әрі шешен адам таңдалады. Өйткені оның міндетінде бүкіл бірелдің намысын қорғау парызы тұр. Келісім берген қыз ауылы дәстүрбойыншақұдаларды «құдайдай күтіп»алып, шығарып салуға міндетті болған.Бұл бас қосуда құдалар өзара танысып-білісіп, қалыңмал мөлшері, той малы, өлі-тірі мен қыз жасауы және қыздың ұзатылатын мерзімі жайында уағдаласып, серттеседі. Ертеректе жай сөз байласып қана қойма, осы құдалықтарын мәңгілік бұзбауға анттасып, басбармақтарынан қан шығарып, сол қанға қолдарын батырысып серттескен. Яғни жоғарыда аталған «құданың мың жылдығы»жайындағы түсінік осы салтпен тамырласып жатыр деуге болады. Құдалардың ішіндегі сойылатын малға бата берген құда «бауыздау» құда деп аталады. Осы құдалық барысында бекітілген әрбір салт-дәстүр қыз ұзату салты мен үйлену, келін түсіру салтының өн бойындағы іс-әрекеттер мен айтылатын сөздерде көрініс тауып жатады. Ең алдымен, осы құдалық барысындағы бекітілген этнографиялық деректерге қысқаша тұжырым жасап өтейік.

Бұл тұрғыда жасалатын кәделер өте көп. Ең алдымен, құдалыққа келген жақтың мәртебесі мен даңқын асыратын, күйеудің беделін танытатын міндетті кәде «той малы»деп аталады. Оған жағдайы жоғары адамдар жылқы немесе бірнеше қой әкеледі. Сонымен қатар малмен бірге қымбат маталар мен киімдер жәнеәртүрлі зергерлік бұйымдар әкеледі. Осы әкелгендерімен қоса, өз жолдарына ақжол тілеп ауылдың ақсақалынан я болмаса, қыз әкесінен бата сұрайды.

Қыз ұзатып, келін түсіру рәсімдеріне қатысты бата түрлері де өзіндік өрнегімен ерекшеленеді.Мысалы, «Құдалар келгенде беретін бата»үлгісі былайша:

«Көңілім енді серпілші,
Құда, құдағи, құда бала құдашалар,
Барлығы енді келсінші!
Ақ дастархан, мол бата,
Ақының енді берсінші.
Жаңбырдай бата тілекті,
Берейін көптеп көлемді.
Қызығың құда ұл мен қыз
Жемісін теріп же енді.
Жатпаңыз, сірә, бұйығып,
Байлық келсін құйылып.
Үйіңізде той болсын,
Несібеңіз бұйырып.
Балаға толсын маңайың,
Тату болсын ағайын.
Жұмылып көзім кеткенше,
Кәдеңізге жарайын.
Алдымда жатқан ақ қағаз,
Өшпесін отың қыс пен жаз.
Ақ әділ көңілің қараймай,
Алладан болсын ықылас.
Өтсе де жылдар жаңғырып,
Шаңырақта болсын сәнділік.
Қыдыр дарып бақ қонып,
Ұрпаққа жетсін мәңгілік.
Бата дарып бақ қонып,
Берген батам қабыл болсын!
Илләһи Әумин!» (7, 156)

Батадан кейін барып, той малы сойылып, барлық жиналғандар одан ауыз тиіседі. Той малының семіз шығып, етінің дәмділігі арқылы болашақ күйеудің мәртебесі сынға түседі. Құдаласудағы өзара келісімнің ішінде «қалыңмалдың» мөлшерін бекіту маңызды орын алады.

Қазақ халқында келін түсіру салты өте жауапты шара ретінде қаралады. Сондықтан ақылдаса отырып, қазақтың салт-дәстүрі бойынша «қыз көріп», «жар таңдайды». Құдалық рәсімдерін атқарудағы маңызды фольклорлық мәтіндердің арасында баталардың да мәні халық тұрмысымен тікелей қабысып жатады. Себебі әрбір айтылған тілек пен болашақ отбасының іргетасы жақсылық,ізгі үміт күтумен өрнектеледі. Әрбір ас үстіндегі атқарылатын түрлі рәсімдер тұсындағы батаның өзіндік мақсаты мен қызметі бар. Осындай бата үлгілерінің бірі қазірде ел арасында сақталған. Мысалы, «құдалық той» алдындағы берілген батаның мәніне назар аударайық:

«Иә, жаратқан, өмір берсең, жайлы ғып бергін,
Дәулет берсең сайлы ғып бергін.
Әйел берсең, әдепті болсын,
Алыс-жақынның көңілі толсын.
Ұл берсең, от болсын,
Қыз берсең, соқ болсын.
Келін берсең, келісті болсын.
Келешегі өрісті болсын,
Құда берсең, жолдасындай болсын,
Құдағи берсең, сырласындай болсын.
Ата-баба жолынан кім ассын,
Құдалық мың жылға ұлассын.
Екі жастың бақытын берсін» (6, 145).

Құдаласудағы өзара келісімнің ішінде «қалыңмалдың» мөлшерін бекіту маңызды орын алады. Кеңестік дәуірдегі жоққа шығарылып, мағынасы мүлде көмескіленген құдалық салтының маңызды бөлігі осы қалыңмалға байланысты. Оның негізгі мәні отау құрып жатқан екі жастың болашақ өмірін қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақтың ежелден келе жатқан салтында құдалардың дәрежесі мен дәулетіне қарай, қалыңмалдың мөлшері де өзгеріп отырған. Ұзатылатын қыздың ата-анасы да жасауды қалыңмалдың деңгейіне лайықты етіп дайындаған. Яғни бұл – екі жақты алыс-берістің бір формасы болса, негізгі қызметі жас отаудың іргесін бекіту мен болашақ ұрпақтың қамы болған. Таптық теңсіздік тұсындағы бұл дәстүрді өз мақсаттарына пайдалануға байланысты өрескел бұрмалаушылықтар осы салттың ежелгі мәнін көмескілеген. Этнографиялық мәліметтер бойынша, би мен байлар, хан мен төрелер арасында қалыңмал үстіне «бес жақсы» деп аталатын бес түйеге қосып бір «жетім қыз (күн), «аяқ жақсы» деп беретін үш түйеге қоса бір «еркек жетім» (құл) бергендігі кейбір деректер арқылы белгілі. Қалыңмалдың «қырық жеті», «отыз жетінің бүтіні», «отыз жеті», «отыз жетінің жартысы», «жақсылы отыз жеті», «жиырма жеті», «он жеті», «домалақ қалыңмал», «домалақ бата» сияқты түрлері болған. Мұның сыртында той мал, сүт ақы, күйеу апаратын ілу, өлітірі апаратын, тағы басқа көптеген бағалы кәде, жоралар да болады» дейтін деректер келтірілген. Мәшһүр Жүсіптің дерегі бойынша, «XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Кіші жүзде Байсақал мен Орта жүзде Сапақ құда болған. Сонда Байсақалдың қызының қалыңмалы бес жүз жылқы болған. Үш жүз жылқы қара малы, жүз жылқы үйге кіргізер, жүз жылқы той малына кеткен». Ежелгі қазақтың «құдалық салтындағы аса маңызды рәсімнің бірі – уағдаласқан құдалардың қолын қанға батырып анттасу салты. Оның негізгі мәні: «қанға – қан, жанға жан қосылды, енді біз ешуақытта айрылыспайтын жандармыз». Л.Я.Штернберг көптеген халықтардағы осы рәсімді кеңінен зерттей отырып, адамның қаны мен шашы өмірдің негізгі элементі ретінде ұғынылып, марқұмның жанын қайта тірілтіп, қалпына келтіру үшін берілетін құрбандық ретінде жұмсалғандығын айқындаған (8, 161).

Көне түркілерде де тек жесір емес, марқұмның бүкіл жақын-жуығы шашын жұлып, беті мен құлағын жаралағандығы жайлы түрлі деректерді ғалым Ә.Т.Төлеубаев келтіреді (9, 211).

Ал онан кейінгі той-жиын үстінде орындалатын басты кәделердің бірі – күні бүгінге дейін орындалатын құдаларға құйрық бауыр асату салты. Бұл тұрмыс-тіршілігі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болған қазақтың тамақ ішу мәдениеті мен қонақ, құда құту салттарының этнографиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Халық танымындағы май – байлықтың, тоқтықтың, баршылықтың символы ретінде ұғынылған. Бауыр – ең жұмсақ әрі дәмді ас қана емес, жақындық пен туыстықтың нышаны ретінде де түсінілген.

«Құда, құда деселік,

Құйрық-бауыр жеселік.

Құйрық-бауыр жемесек,

Несіне құда деселік», –дейтін өлең жолдарын әндете жүріп, әйелдердің құдаларға құйрық-май асатуының астарында ең аяулы ұлттық тағамдарын тарту арқылы құлдасына жақсылық, ізгілік тілеу, бауырына тартып, тіршіліктегі болашақ қатынастарының беріктігіне меңзеген тілегі жатыр. Бұл салттың құда-құдағи арасындағы татулықтың берік болуына септігі мол. Егер қандай да бір өзара келіспеушіліктер орын алып жататын жағдай болса, «құйрық-бауыр жеген құда емес пе едіңдер» деп татуластыратын болған. Этнографиялық мәліметтерге сүйенсек, Оңтүстік өңірлерде құдаларға құйрық бауыр тартылмас бұрын, алдымен, отқа қақталған я болмаса асылған төс тартылады. Оның мақсаты «төскейде малымыз, төсекте басымыз қосылған туыстығымыз арта берсін дегенді білдіреді. Жалпы қазақтың құдалықтан басталып, қыз ұзату, келін түсіру салттарына қатысты салттарында малдың кәделі мүшелерін тартудың өзіндік орны мен тәртібі болған. Егер ол дәстүр бұзылса, халықтың дәстүрлі қонақ құту, құда сыйлау этикетіне нұқсан келеді деп танылған.

Қазіргі заманғы құдалықта кейбір элементтері сақталған құдаларды сынаудың, «құда тартар», ұн жағу, арқан керу, жаза белгілеу рәсімдері бұрынғы заманда өте қатал болған. Дәстүрлі қоғамдағы шашуға шашылатын құрт-ірімшіктердің ірілі-уақтысын араластыра отырып, құдаларға қарай шашуда құдалардың төзімі мен шыдамы сыналады. Мұндай қызды алу үшін оның тапсырмаларын орындау дәстүрі – қалыңмалдың ең ескі, алғашқы түрі ретінде фольклортануда дәлелденген. Ол жөнінде С. Қасқабасов: «Қызды осылай сатып алу әдісі – ертегілердегі қыз әкесінің жігітке қиын шарттар қою мотивінің арғы түбірі, көне төркіні. Және жігіттің ол шарттарды еш сөзге келмей орындайтыны да – сол дәстүрдің көмескі сарқыншағы. Әлбетте, бұл өте ескі дәстүр және ол фольклорда сол қалпында емес, өзгерген түрде көрініс береді, себебі ол дәстүрдің өзі өмірден өшкен. Сөйтіп, болашақ күйеу баланың қалыңдықтың үйіне, руына атқарған істері енді ертегіде болашақ қайын атаның жігітке орындалуы өте қиын тапсырмаларына айналады, яғни бұл жерде фольклорлық поэтика әсер етеді». «Басқа жұрттың өкілі» – күйеу жақтың адамдарына көрмегенді көрсетіп, адам шыдамас қаделер жасаудың көптеген халықтарда күні бүгінге дейін кездесетіндігіне Б.Уақатов тұжырымдар жасайды(10, 81). Ал Ы.Алтынсаринның (19, 114) келтірген деректерінде де осы көне салттың сарқыншағы сипатталады.

Күндізгі ұзату рәсімдері аяқталып, түн болған соң «қызқашар» кәдесі жасалады. Қалыңдық жағы қызды жасырып қояды. Жасырынған қалыңдықты күйеулер жағы іздеп, тауып алуға тиіс. Орынбор қазақтарындағы дәл осындай дәстүрдің «көршілес башқұрттарда» (11, 62) да бар екенін башқұрт зерттеушілерінің еңбектерінен көруге болады. Күйеу жағы қалыңдықты тауып алған кезде, тартыс басталады. Бұл тартыстағы қалыңдық жағының мақсаты – қалыңдықты қорғап, бермей қалу да, күйеу жақ топтың мақсаты – қалыңдықты тартып алу. Әдетте әрқашан күйеу жағы жеңеді.

Той аяқталысымен жігіт әкесі қалыңмалдың алғашқы бөлігін бөліп береді. Өлітірілердің сауап-саулығы үшін деп күйеу әкесі өлітірісіне бір мал қосады. Халық түсінігінде «егер өлітірісі берілмесе, келін ауру болып қалады» деген сенім бар. Өлі-тіріге артық бір-екі мал (қой) қалыңмал үстіне қосып айдатады немесе кейін күйеу ұрын барғанда, қалыңмалды өздері айдап барса, сондағы малдың ішіне қосып алып барады. Осы тұста қазақтың қыз ұзату тойында орындалатын өлі-тірі деген ғұрпы еске түседі. Бұл ғұрыптың мән-мақсаты жөнінде этнограф ғалымдар әртүрлі пікірлер айтады. Мәселен, А.Жүнісов былай деп жазады: «Өлтірі деген сөз қосылып жазылғанымен мазмұны – өлі, тірі дегенді білдіреді. Бұл арадағы өлі мен тірінің мәні: алдыдағы құдалық баянды болуы үшін, екі жақ өлі мен тірінің алдында ант етеміз дегенді ұғындырады. Күйеу жағы екі арадағы туыстықты тереңдете түсу мақсатында құдасының ауылына түрлі сыйсияпатымен арнаулы адамдар жібереді. «Өлтіріге әкелінген мал жоғарыдағы уәдеге бола атап сойылады. Бұны қыз үйі соймайды. Бөгде біреу алып сояды. Өйткені екі жақтың анты үшін таңда махшарда куә керек. Өлтірі тойы өтіп болған соң екі жақ бірін-бірі құда-құдағи дей беруге қақылы» (12,43).

Өлі-тіріге келген малды құдалық баянды болу үшін екі жақ өлі мен тірінің алдында ант-уәдесі ретінде сояды да таратады. Болашақ келін осы сыбағадан және құда құту тойындағы «қоржын сөгер» дастарқаннан ауыз тимеуі шарт. Өйткені келін болып бармайынша, босаға аттамайынша ол үйдің дәмін тату – әбестік. Осыған орай, халық арасында жаман айтпай жақсы жоқ, зәуде ғалам көлденең кедергілер тап болып, дәм тартпай қалса, қарыздар болады деген ырым кездеседі. Ал Х. Арғынбаев:«...өлі-тірі берілмесе, келін ауырулы болуы мүмкін»(13, 96.), – деп жазады. Біздің ойымызша, бұл ғұрыптың ең әуелгі мақсаты – осы қалыңдықтың өліп-тірілуіне қатысты дүниетанымнан туындаса керек, соңғы ғалымның өлі-тірі берілмесе, келін ауырулы болады деген

пікірі бұл ғұрыптың тікелей келінге қатысты екендігін аңғартады. Десек те бұл мәселе алдағы уақытта әлі де егжей-тегжейлі дәлелдеуді қажет етеді. «Өлі-тірі өткен соң өлген күйеу жатпайды» дейтін халық мәтелінде айтылғандай, ол салт атқарылған соң, «қыз қашар» салты жасалады.

Кей кездерде бұл салт өткізілетін үйді «болыс үй» дейтін болған. Күйеудің қыз ауылына алғаш келуін «ұрын келу» десе, қыздың атастырылған күйеуін көруін «қыз қашар» дейді. Бұл «ұрын тойы» жастардың өзара бас қосатын көңілді мерекелерінің бірі болған. Бұл жиында, әсіресе, ауылдың жас жеңгелері белсенділік танытқан. Өйткені күйеуден алынатын «қол ұстатар», «шаш сипатар», «қыз құшақтар», «арқа жатар», «көрпе қимылдатар», тағы басқа да толып жатқан сый-кәделерді осы жеңгелердің ебін тауып алуы дәстүрдің бір элементіне айналған.

Күндіз түрлі ойын-сауықтар өткеріліп, кешкісін одан әрі түнде екі жас алғаш рет оңаша кездесіп, «ақ неке түнін» өткізеді. «Жеңгелер қалыңдық пен күйеуге арнап төсек салып, көрпе үстіне ақ шүберек – «неке жаулық» төсеп, тілеуін тілеп, екі жасты жеке қалдырады. Қалыңдықтың қыз қасиетін жоғары ұстап, заңды некеге дейін беті ашылмай, құтты орнына қонуы өз басы мен ата-анасына зор абырой әперумен қатар, оның шын мәнінде бақытты болуының да кепіл» (17, 71) Бұл ғұрыптың қазақ халқында орындалуының мән-мақсаты жайында Ш.Керім былай деп жазады: «Күйеу баланың ресми қалыңдығымен кездесуге баруын «ұрын бару», осыған орай ұйымдастырылған той-думан «ұрын той» деп аталады. Тойдың мақсаты – бірін-бірі сағынған екі жасты оңаша кездестіру, еркін сырласып, махаббат жайлы сыр шертуге мүмкіндік туғызады» (14,51). Негізінен ұрын тойда орындалатын ырым-жоралғылардың негізгі мақсаты – («шаш сипар», «қол ұстатар») екі жасты бір-біріне жақындату. Бұл – көптеген түркі халықтарына ортақ. Бұл салтты тувалықтар «тыныш алғызары» деп атайды. Ол салт бойынша тувалықтар қалыңдық пен күйеу жігітті қатар отырғызып, қойдың піскен тілін екеуіне екі жақтан тістетіп, еріндерін жақындатады. Яғни бұл салттың мән-мақсаты – екі жасты бір-бірімен жақындастыру.

Дүниежүзі халықтарының этнографиялық мәліметтері осы салттардың қай халықтың болса дәстүрінде бар екенін аңғартады. Мұнда, көріп отырғанымыздай, екі бөлек адамды бір бүтінге айналдыру сипаты басым. «Ұрын тойы»– қыз ұзату тойы мен үйлену тойының арасындағы шешуші рәсім болып саналады. Егер ұрын келген тойда қалыңдықтың ары таза болмай шықса, күйеудің жолдастары оның ерттеулі атының қарнын жарып, ер-тұрманын шапқылап қиратады. Ондайда күйеу қалыңдықтан бас тартатын болса, қалыңмал төленіп қойғандықтан, кіші қызын беріп, күйеуді риза қылып құтылатын болған. Көп жағдайда келісілген қалыңмал мүлдем төленбей немесе азайтылып төленетін жағдайлар арқылы қиын істің түйінін шешетін болған. Мұндай сүйекке таңба түсіретін оқиғалардан сақ болу үшін әрбір ата-ана жоғарыда аталғандай, бойжеткенін құтты орнына қондыруға тырысқан. Сондықтан «қызға қырық үйден тыйым, мың сан үйден сын» деп білген ата-бабаларымыз үйлену тойына ерекше мән беріп, бұлжымас қағидалар арқылы атқарылатын берік өмір салтына айналдырған» (13, 58).

Осы салтты өткерудегі күйеу кәделері мен ырымдары мынадай: ұрын келу, есік ашар, ендікпе, балдыз көрімдік, күйеу табақ, сүт ақы, жігіт түйе, атбайлар, босаға аттар, сәукеле байғазы, жеңгетай, шымылдық байлар, отау жабар, кереге көтерер, уық шаншар, түндік жабар, үзік жабар, туырлық жабар, мойын тастау, ілу, қыз қашар, шашу, қыз көтерер, арқа жатар, қалыңдық ойнау, қол ұстатар, шаш сипатар, көрпе қимылдатар, ит ырылдатар, «кемпір өлді», бақан салар, күйеу аттандыар, т.б. Қалыңдығын алуға келген күйеу барлық жол, жоралғыларымен, яғни құдалық кәделерімен, үлкендерге арналған сый-сыяпатымен, той малымен келеді. Той басталды. Қыз өз үйінен аттанар алдында оның әкесі барлық құдаларға киіт кигізеді. Күйеу баласына да сыйлық береді. Бірақ ол «киіт» емес «қапқа салар» деп аталады. Ол – бағалы киім, қымбат ер-тоқым, жігіт жарақтары немесе мал болуы мүмкін. Әрине, бұл – қайын атаның дәулеті мен мырзалығына, абырой беделіне сай жасалатын жолды дәстүр.

Қорытынды. Құдалыққа қатысты дәстүр-салттың қазіргі заманғы сипатына көңіл аудар, анда көбіне, этнографиялық тұрғыдан дәстүрдің сақталмайтынын атап өтуге болады. Оның себебі де белгілі. Құдаласудың дәстүрлі атрибуттары пайда болған кезеңдегі қазақ тұрмыс-тіршілігі қазіргі кезде мүлде өзгерді. Сонымен қатар бұл мәселенің табиғи-жағрафиялық, әлеуметтік-экономикалық себептерге, этномәдени қарым-қатынастарға байланысты әртүрлі себептерін де атауға болады. Қазақ халқының жер аумағының оңтүстік шет-шекарасында орналасқан аймағында исламдық ортаға, яғни Орта Азиялық мәдениетке жақындығынан ол өңірлердің салт-дәстүріне исламның ықпалы молынан болды деуге болады. Бірақ исламның қағидалары қазақтың ежелгі құдалыққа қатысты қалыптасқан құндылықтарын мүлде кеміткен жоқ, қайта жаңа мазмұнмен байытты деуге болады. XX ғасырдағы

түрлі саяси шектеулер мен халық мәдениетіне қойылған тосқауылдар және қолдан жасалған орталықтандырылған мәдениетке күштеп тарту саясаты дәстүрлі құдалықтың негізгі мәнін көп төмендетті. Тәуелсіздік тұсындағы соңғы жылдар ішінде құдалық рәсімі қайта жаңғырып, үйлену тойларына (ұзату тойы да) бірнеше жүздеген адамға дейін шақырылып, кафе, ресторандарда жеткізіліп, қолынан келгендерде, келмегендер де танымал әншілер жалдап, той өткізуді бәсекеге айналдыру белең алып келеді. Бұрынғы жасау салтын мақсат ете отырып, ұзатқан қызының жасауы ретінде тек жиһаз ғана емес, пәтер кілтін табыс ету, көлік мінгізу сияқты сый-сыяпаттар жасау да өріс алып келеді. Той— әрбір адамның өзінің ұрпағына деген сүйіспеншілігі мен парызының көрініс табар шаттық мерекесі. Оны қалай өткізіп, қандай тарту-таралғылар жасау — әрбір ата-ананың өз еркіндегі мәселе. Тойдың шығынын ет жақын туыстары бөлісіп көтерісетін қазақ халқының дәстүрі әлі де өміршендік танытып отыр. Қорыта келгенде айтарымыз: халықтың ежелгі тұрмыс-тіршілігінен келе жатқан осындай ізгі дәстүрлерді тереңдете дамыту қажет. Әсіресе, құда салтына қатысты рәсімдердің материалдық деңгейінен гөрі, тәрбиелік-тағылымдық тұсына ерекше мән берген жөн. Өйткені ол болашақ ұрпақ өсіп-өнетін жас отбасының негізгі іргетасы болады. Сондықтан да кез келген үйлену тойына қатысты атқарылатын салт-дәстүрлер халықтық қағидаларға негізделген әдеп пен тәртіпті талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. — Ленинград, 1986. — 305 с;
- 2 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. — Москва, 1989. — 406 с.
- 3 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. — Алматы: Ғылым. — 385 б.
- 4 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области, т. I. — Ташкент: Типо-лит. С.И. Лахтина, 1889. — 544 с.
- 5 Юридический быт. Ташкент, 1889. — 205 с;
- 6 Шетелдегі қазақ фольклоры. — Алматы: Evo-Press, 2014. — 452 б.
- 7 Қазақстандағы қазіргі заман фольклоры. — Алматы: Evo-Press. 2014. — 422 б.
- 8 Штернберг М.Я. Первобытная религия в свете этнографии. — Ленинград, 1936. — 204 с.
- 9 Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности. — Алматы: Ғылым. — 248 б.
- 10 Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. — Алматы: Ғылым, 1983. — 160 б.
- 11 Султангареева Р.А. Семейно-бытовой обрядовый фольклор башкирского народа. — Уфа: Гилем, 1998. — 234 с.
- 12 Жүнісов А. Фәниден бақиға дейін. — Алматы: Қайнар. 1994. — 117 б.
- 13 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). — Алматы: Қайнар, 1996. — 226 б.
- 14 Керім Ш. Қазақ жұмбағы. — Алматы: Арыс, 2007.
- 15 Көпеев М. Аспан, жер және адам жаратылысы туралы // Қазақ тарихы. — 1995. — №2. — 56-61 б.
- 16 Қасқабасов С. Жаназық: Әр жылғы зерттеулер. — Астана: Аударма, 2002. — 548 б.
- 17 Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл. — Алматы: Санат, 1994. — 240 б.
- 18 Тал бесіктен жер бесікке дейін (Қазақтың отбасылық ғұрып жырлары). Құраст., алғы сөзі мен түсініктерін жазған К. Исламжанұлы. — Алматы: Ана тілі. 1995. — 272 б.
- 19 Алтынсарин Б. Таңдамалы шығармалары. — Алматы: Ғылым, 1994. — 228 б.

References:

1. Chistov K.V. Narodnye tradisii i föklor. — Leningrad, 1986. — 305 s;
2. Veselovski A.N. İstoricheskaia poetika. — Moskva, 1989. — 406 s.
3. Ğabdullin M. Qazaq halqynyñ auyz ädebieti. — Almaty: Ğylym. — 385 b.
4. Grodekov N.İ. Kirgizy i karakirgizy Syr-Darinskoi oblasti, t.I. — Taşkent: Tipo-lit. S.İ. Lahtina, 1889. — 544 s.
5. İuridicheski byt. Taşkent, 1889. — 205 s;
6. Şeteldegi qazaq föklory. — Almaty: Evo-Press, 2014. — 452 b.
7. Qazaqstandağy qazirgi zaman föklory. — Almaty: Evo-Press. 2014. — 422 b.
8. Şternberg M.İa. Pervobytnaia religia v svete etnografii. — Leningrad, 1936. — 204 s.
9. Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovani v semeinoi obrädnosti. — Almaty: Ğylym. — 248 b.
10. Uahatov B. Qazaqtyñ türmys-salt jyrlarynyñ tipologiasy. — Almaty: Ğylym, 1983. — 160 b.

11. Sultangareeva R.A. *Semeino-bytovoi obrädovyi fölklor başkirkского naroda*. – Ufa: Gilem, 1998. – 234 s.
12. Jünisov A. *Fäniden baqiğa dein*. – Almaty: Qainar, 1994. – 117 b.
13. Arğynbaev H. *Qazaq otbasy: (qazaq otbasynyñ keşegisi men bügingisi jaiyndaғы ğylymi zertteu eñbek)*. – Almaty: Qainar, 1996. – 226 b.
14. Kerim Ş. *Qazaq jümbaғы*. – Almaty: Arys, 2007.
15. Köpeeв M. *Aspan, jer jāne adam jaratylysy turaly // Qazaq tarihy*. – 1995. – №2. – 56-61 b.
16. Qasqabasov S. *Janazyq: Ār jylғы zertteuler*. – Astana: Audarma, 2002. – 548 b.
17. Küieu keltir, qyz ūzat, toiyñdy qyl. – Almaty: Sanat, 1994. – 240 b.
18. Tal besikten jer besikke dein (*Qazaqyñ otbasylyq ğūryp jyrlary*). *Qūrast., alғы sözi men tüsinikterin jazған K. Islāmjanūly*. – Almaty: Ana tılı, 1995. – 272 b.
19. Altynsarin Y. *Tañdamaly şyğarmalary*. – Almaty: Ğylym, 1994. – 228 b.

MPHTI 17.07.29

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.75>

Zholmakhanova A.¹

¹ Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Kyzylorda, Kazakhstan

TURKISH PERIOD IN LITERATURE OF KAZAKH DIASPORA

Abstract

Until Kazakhstan gained independence, Soviet ideology did not provide an opportunity to study the socio-economic, political and spiritual life of Kazakh people who are living abroad. Moreover, such scientific directions as diasporology, emigrantology did not receive proper development.

The article "Turkish period in the literature of Kazakh diaspora" is the result of the latest research in Kazakh literary science. This article is about the memories of Kazakh people living in Turkey, their genre, artistic and ideological, style features, nostalgic motives inherent in the memories. The historical and cognitive nature of the memories is also examined.

Later, Kazakh emigrants who were arrested during the Second World War and forced to stay abroad, frightening of returning to the country because of the policy of the Soviet regime in their relation, joined them. One of them is the famous musician Alim Almat. The mentioned representatives of Kazakh emigrant intelligentsia had the opportunity to develop their work in Turkey.

As a result, historical memories were written and published about H. Oraltay, H. Altai, A. Almat about the life of Kazakh diaspora abroad. The author devotes his research to the study of Turkish period of Kazakh diasporal literature.

Keywords: literature, diaspora, genre, diasporology, novel, emigration, Kazakh diaspora, history, emigrant literature, Kazakh literature

Жолмаханова А.¹

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАЛЫҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТҮРКИЯ КЕЗЕҢІ

Аңдатпа

Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін шет елдердегі қазақтар, олардың әлеуметтік-экономикалық, саяси-рухани өмірі туралы зерттеуге кеңестік идеология мүмкіндік бермеді. Тіптен диаспорология, эмигрантология сияқты ғылым салалары да өз дәрежесінде зерттеу жүргізе алмады. Тәуелсіздіктен кейін ғана қазақ ғалымдары шет елдердегі қазақтардың өмірі туралы зерттеуге мүмкіншілік алды.